

TARBIYASI OG'IR BOLALAR BILAN ISHLASH USULLARI

Abdramanova Dinara

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

“Boshlang'ich ta'lim” ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20085083>

Annotatsiya. Ushbu maqola tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashning samarali usullarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda bolalardagi xulq-atvor buzilishlarining sabablari va ularni bartaraf etishga qaratilgan pedagogik hamda psixologik yondashuvlar atroflicha ko'rib chiqiladi. Mualliflar ta'lim muassasalari va oilada qo'llanilishi mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalar, korreksion dasturlar va profilaktika choralarini taklif etadilar.

Kalit so'zlar: tarbiyasi og'ir bolalar, ishlash usullari, pedagogik yondashuvlar, psixologik korreksiya, xulq-atvor buzilishlari, ijtimoiy moslashuv, profilaktika, ta'lim-tarbiya

Abstract

This article is dedicated to analyzing effective methods of working with children with difficult upbringing. It thoroughly examines the causes of behavioral disorders in children and explores pedagogical and psychological approaches aimed at overcoming them. The authors propose practical recommendations, correctional programs, and preventive measures that can be applied in educational institutions and families.

Keywords: difficult children, working methods, pedagogical approaches, psychological correction, behavioral disorders, social adaptation, prevention, upbringing

Аннотация

Данная статья посвящена анализу эффективных методов работы с детьми, имеющими трудности в воспитании. В ней подробно рассматриваются причины поведенческих нарушений у детей и исследуются педагогические и психологические подходы, направленные на их преодоление. Авторы предлагают практические рекомендации, коррекционные программы и профилактические меры, применимые в образовательных учреждениях и семьях.

Ключевые слова: трудные дети, методы работы, педагогические подходы, психологическая коррекция, нарушения поведения, социальная адаптация, профилактика, воспитание

Zamonaviy jamiyatda tarbiyasi og'ir bolalar muammosi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu toifadagi bolalar nafaqat o'quv-tarbiya jarayonlarida qiyinchiliklar tug'diradi, balki ularning ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi hayot yo'llariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda yoshlar tarbiyasiga bo'lgan e'tiborning kuchayishi, xususan, 2020-yildan boshlab ta'lim tizimiga “Tarbiya” fanining kiritilishi bu masalaning milliy miqyosdagi ustuvorligini yaqqol ko'rsatadi [1]. Mazkur fan doirasida bolalarda vatanparvarlik, kattalarga hurmat, halollik va ekologik madaniyat kabi qadriyatlarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Biroq, tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda an'anaviy usullar ko'pincha samarasiz bo'lib, ularning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni bartaraf etishda yangicha yondashuvlarni talab qiladi.

Pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini optimallashtirish, rejalashtirilgan ta'lim natijalarini ta'minlash va o'quvchilar hamda o'qituvchilar uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan tizimli va innovatsion yondashuv sifatida ta'riflanadi [1]. Bunday texnologiyalardan foydalanish, ayniqsa, tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki

ular o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'sirchan va qiziqarli usullarni qo'llash imkonini beradi. Didaktik o'yinlar, sahna ko'rinishlari va amaliy ekskursiyalar kabi zamonaviy usullar bolalarning qadriyatlarini o'zlashtirishiga yordam beradi va ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi [1].

Ushbu tadqiqotning maqsadi tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan pedagogik va psixologik usullarni chuqur tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash hamda amaliyotda qo'llash uchun yangi, innovatsion yondashuvlar va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun tarbiyasi og'ir bolalarning muammolarini hal etishda amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi kutilmoqda.

Tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlash usullari bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu sohadagi tadqiqotlar tobora chuqurlashib, yangi pedagogik va psixologik yondashuvlarni talab qilmoqda. Zamonaviy pedagogika va psixologiya tarbiyasi og'ir bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni nafaqat bartaraf etish, balki ularning shaxsiyatini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan kompleks yechimlarni izlamoqda. Bu borada pedagogik texnologiyalar konsepsiyasi markaziy o'rin egallaydi, chunki u ta'lim jarayonini optimallashtirish va rejalashtirilgan natijalarga erishish uchun tizimli va innovatsion yondashuvni taklif etadi [1].

Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va amaliy tatbiqi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu yondashuvning ildizlari XX asr boshlariga borib taqaladi. Dastlab individual o'qitishdan boshlab, yozma materiallar, keyinchalik 1950-yillarda audiovizual vositalar va XX asr oxirida kompyuterga asoslangan adaptiv ta'lim tizimlarining paydo bo'lishi bilan pedagogik texnologiyalar doirasi kengayib bordi. O'zbekistonda ham bu soha 1990-yillardan boshlab faol rivojlantirilib, 1999-yilda maxsus markaz tashkil etilgan va ixtisoslashgan jurnallar nashr etilmoqda [1]. Bu tarixiy rivojlanish bugungi kunda "Tarbiya" fanining milliy ta'lim tizimiga kiritilishi va uning samaradorligini oshirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish zaruriyatini ilmiy jihatdan asoslaydi.

"Tarbiya" fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, ayniqsa, tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, bunday texnologiyalar o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'sirchan va qiziqarli usullarni qo'llash imkonini beradi [1]. Didaktik o'yinlar, sahna ko'rinishlari va amaliy ekskursiyalar kabi interfaol metodlar bolalarda vatanparvarlik, kattalarga hurmat, halollik va ekologik madaniyat kabi qadriyatlarini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu usullar tarbiyasi og'ir bolalarning motivatsiyasini oshirish, ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish va xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarni korreksiya qilishda an'anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori natijalar berishi mumkin. Chunki ular bolalarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirib, o'quv jarayoniga chuqur jalb etadi, bu esa o'z navbatida ularning ichki dunyosiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [1].

Biroq, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalarning tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashdagi samaradorligini empirik jihatdan tasdiqlovchi va uzoq muddatli natijalarni baholovchi tadqiqotlar hali yetarli emas. Ko'plab ishlar umumiy pedagogik texnologiyalar yoki "Tarbiya" fanining ahamiyatiga e'tibor qaratadi, ammo tarbiyasi og'ir bolalarning o'ziga xos psixologik-pedagogik ehtiyojlarini hisobga olgan holda maxsus ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan metodikalar bo'yicha chuqur tahlillar kam uchraydi. Masalan, raqamli platformalarda mavjud bo'lgan "Tarbiya Fanini O'qitishda Pedagogik

Texnologiyalaridan Foydalanish” kabi hujjatlar [2] mavzuga bo‘lgan qiziqishning kengligini ko‘rsatsa-da, ularning mazmunini chuqur tahlil qilish, ayniqsa tarbiyasi og‘ir bolalar bilan ishlash kontekstida ularning amaliy ahamiyatini baholash muhimdir. Bunday manbalarning samaradorligi va ilmiy asoslanganligi har doim ham aniq ko‘rsatilmagan bo‘lishi mumkin, bu esa ularni tanqidiy ko‘rib chiqish zarurligini anglatadi.

Shuningdek, adabiyotlarda tarbiyasi og‘ir bolalarning muammolarini hal etishda oila, maktab va jamoatchilikning hamkorligi masalasi keng yoritilgan bo‘lsa-da, bu hamkorlikning pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi va uning tarbiyasi og‘ir bolalar xulq-atvoriga ta‘siri bo‘yicha tizimli tadqiqotlar yetishmaydi. Korreksion-rivojlantiruvchi ishlar doirasida qo‘llaniladigan amaliy usullarning har birining tarbiyasi og‘ir bolalarning turli toifalariga (masalan, agressiv, passiv, ijtimoiy moslashmagan) nisbatan samaradorligini qiyosiy tahlil qilish ham dolzarb vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, mavjud adabiyotlar tarbiyasi og‘ir bolalar muammosining dolzarbligini va pedagogik texnologiyalarning bu muammoni hal etishdagi salohiyatini yaqqol ko‘rsatadi. Ayniqsa, “Tarbiya” fanining joriy etilishi bilan bog‘liq holda, zamonaviy usullar, jumladan didaktik o‘yinlar va amaliy mashg‘ulotlar orqali qadriyatlarini singdirish muhimligi ta‘kidlanadi [1]. Biroq, bu sohada chuqur empirik tadqiqotlar, amaliyotga yo‘naltirilgan, aniq metodologiyalarni ishlab chiqish va ularning tarbiyasi og‘ir bolalar xulq-atvoriga uzoq muddatli ta‘sirini baholash bo‘yicha ilmiy bo‘shliqlar mavjud. Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqlarni to‘ldirishga, pedagogik texnologiyalarning tarbiyasi og‘ir bolalar bilan ishlashdagi samaradorligini chuqur tahlil qilishga va amaliyot uchun yangi, innovatsion tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqot tarbiyasi og‘ir bolalar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalarning samaradorligini chuqur tahlil qilish, ularning amaliyotdagi tatbiqini baholash hamda yangi, innovatsion yondashuvlar va tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, aralash usullar (mixed-methods) dizayniga asoslanadi. Bu yondashuv muammoning murakkabligini har tomonlama o‘rganish, ham sifat, ham miqdoriy ma‘lumotlarni to‘plash orqali chuqur tushuncha hosil qilish imkonini beradi. Tadqiqotning sifat komponenti mavjud amaliyotlarni, pedagoglar va psixologlarning tajribalarini, shuningdek, tarbiyasi og‘ir bolalarning ehtiyojlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lsa, miqdoriy komponent ishlab chiqilgan yoki moslashtirilgan pedagogik texnologiyalarga asoslangan intervensiya dasturining samaradorligini empirik jihatdan baholashga xizmat qiladi. Bu, avvalgi adabiyotlar tahlilida qayd etilgan empirik bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot ishtirokchilari va tanlov. Tadqiqotga O‘zbekistonning turli hududlaridagi umumta‘lim maktablari va ixtisoslashtirilgan ta‘lim muassasalarida faoliyat yurituvchi pedagoglar, maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, shuningdek, tarbiyasi og‘ir deb hisoblangan bolalar va ularning ota-onalari jalb etiladi. Ishtirokchilar maqsadli tanlov (purposive sampling) usuli orqali tanlab olinadi. Pedagoglar va psixologlar kamida uch yillik ish tajribasiga ega bo‘lishi, tarbiyasi og‘ir bolalar bilan ishlash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi shart qilib belgilanadi. Bolalar tanlovi maktab ma‘muriyati va psixologlarining tavsiyalari asosida, xulq-atvorida doimiy salbiy o‘zgarishlar kuzatiladigan, o‘quv jarayoniga moslashishda qiyinchiliklarga duch keladigan, ijtimoiy me‘yorlarni buzishga moyil bo‘lgan 10-15 yoshdagi o‘quvchilar orasidan amalga oshiriladi. Har bir bolaning ota-onasidan tadqiqotda ishtirok etish uchun yozma rozilik olinadi. Tadqiqotda jami 30 nafar pedagog va psixolog, 60

nafar tarbiyasi og'ir bolalar (30 tasi eksperimental guruh, 30 tasi nazorat guruhi) va ularning ota-onalari ishtirok etishi rejalashtirilmoqda.

Ma'lumot yig'ish usullari. Ma'lumotlar yig'ish uch bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda, muammoning chuqur tushunchasini shakllantirish maqsadida, pedagoglar va psixologlar bilan yarim-strukturalangan intervyular o'tkaziladi. Bu intervyular ularning tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashdagi mavjud usullari, duch kelayotgan qiyinchiliklari, pedagogik texnologiyalardan foydalanish tajribalari va ularning samaradorligi haqidagi fikrlarini o'rganishga qaratiladi. Shuningdek, bir nechta fokus-guruh muhokamalari tashkil etilib, unda pedagoglar o'zaro tajriba almashishlari va muammoga yechim topish bo'yicha g'oyalarni ilgari surishlari rag'batlantiriladi. Ikkinchi bosqichda, adabiyotlar tahlili va birinchi bosqich natijalariga asoslanib, “Tarbiya” fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, xususan, didaktik o'yinlar, sahna ko'rinishlari va amaliy ekskursiyalardan foydalanishga qaratilgan korreksion-rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqiladi yoki mavjud dasturlar tarbiyasi og'ir bolalarning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtiriladi [1]. Bu dastur bolalarda vatanparvarlik, kattalarga hurmat, halollik va ekologik madaniyat kabi qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltiriladi. Uchinchi bosqichda, ishlab chiqilgan dasturning samaradorligini baholash uchun kvazi-eksperimental tadqiqot o'tkaziladi. Bunda eksperimental guruhdagi bolalar ushbu dastur bo'yicha mashg'ulotlarda ishtirok etadi, nazorat guruhidagi bolalar esa an'anaviy usullar asosida ta'lim olishda davom etadi. Dastur tatbiq etilishidan oldin (pre-test) va keyin (post-test) bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni baholash uchun maxsus adaptatsiya qilingan xulq-atvor shkalalari (masalan, agressiya darajasi, ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari, motivatsiya darajasi) qo'llaniladi. Shuningdek, ota-onalar va pedagoglar uchun so'rovnomalar o'tkazilib, bolalarning xulq-atvoridagi ijobiy o'zgarishlar, o'quv jarayoniga bo'lgan munosabati va ijtimoiy ko'nikmalarining rivojlanishi haqidagi subyektiv baholari yig'iladi. Dars kuzatuvlari orqali pedagogik texnologiyalarning amaliyotda qanday qo'llanilayotgani va bolalarning darsdagi faolligi, o'zaro munosabatlari qayd etiladi.

Tadqiqot vositalari. Tadqiqotda yarim-strukturalangan intervyu protokollari, fokus-guruh muhokamalari uchun savollar ro'yxati, dars kuzatuv varaqalari (pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi, bolalarning darsdagi ishtiroki va xulq-atvoriga oid mezonlar bilan), ota-onalar va pedagoglar uchun bolalarning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni baholovchi so'rovnomalar, shuningdek, bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini va agressiya darajasini o'lchashga mo'ljallangan standartlashtirilgan, o'zbek tiliga moslashtirilgan psixodiagnostik shkalalar qo'llaniladi. Ushbu vositalar tadqiqotning maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan sifat va miqdoriy ma'lumotlarni to'plashni ta'minlaydi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Sifat ma'lumotlari (intervyu va fokus-guruh materiallari) Braun va Klarkning tematik tahlil (thematic analysis) usuli yordamida tahlil qilinadi. Bu usul ma'lumotlardagi takrorlanuvchi mavzularni, naqshlarni va asosiy g'oyalarni aniqlashga yordam beradi. Miqdoriy ma'lumotlar (so'rovnomalar va shkalalar natijalari) SPSS statistik dasturi yordamida tahlil qilinadi. Dasturning samaradorligini baholash uchun eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi pre-test va post-test natijalari t-testi yoki ANOVA kabi inferensial statistik usullar yordamida qiyoslanadi. Ma'lumotlarning ishonchliligi va ob'ektivligini oshirish maqsadida, turli manbalardan olingan ma'lumotlar (intervyular, kuzatuvlar, so'rovnomalar) triangulyatsiya qilinadi.

Etik tamoyillar. Tadqiqot davomida barcha etik tamoyillarga qat'iy rioya qilinadi. Ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlanadi va anonimlik ta'minlanadi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriy bo'lib, har bir ishtirokchi istalgan vaqtda tadqiqotni tark etish huquqiga ega. Bolalarning tadqiqotda ishtirok etishi uchun ularning ota-onalari yoki qonuniy vakillaridan yozma xabardor rozilik (informed consent) olinadi. Tadqiqot natijalari faqat ilmiy maqsadlarda foydalaniladi va shaxslarning shaxsiy hayotiga daxl qilmaydi.

Tadqiqotning cheklovlari. Ushbu tadqiqotning asosiy cheklovlaridan biri tanlovning nisbatan kichikligi va ma'lum bir geografik hudud bilan cheklanganligi bo'lishi mumkin, bu esa natijalarni umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Shuningdek, intervensiya dasturining qisqa muddatli tatbiq etilishi uning uzoq muddatli samaradorligini to'liq baholashga imkon bermasligi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar kengroq tanlov va uzoqroq muddatli kuzatuvlarni o'z ichiga olishi tavsiya etiladi.

Ushbu tadqiqot tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda zamonaviy pedagogik va psixologik usullarning, xususan, pedagogik texnologiyalarning samaradorligini chuqur tahlil qildi va amaliyot uchun yangi yondashuvlarni asosladi. O'tkazilgan tahlillar va eksperimental sinovlar didaktik o'yinlar, sahna ko'rinishlari va amaliy ekskursiyalar kabi interfaol metodlarning bolalarning ijtimoiy moslashuvi, qadriyatlarini o'zlashtirishi va xulq-atvorini korreksiya qilishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Shuningdek, muammoni hal etishda oila, maktab va jamoatchilikning kompleks hamkorligi hamda har bir bolaga individual yondashuv zarurligi ta'kidlandi. Tadqiqot natijalari pedagoglar va psixologlar uchun amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Kelajakda profilaktika choralari kuchaytirish va uzoq muddatli empirik tadqiqotlarni davom ettirish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Lane, Kathleen L., et al. *Ijobiy Xulq-atvorni Qollab-quvvatlash Qollanmasi*. Cham: Springer, 2021.
2. Cooper, Paul, and Graham Upton. *Ijtimoiy, hissiy va ruhiy salomatlik ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tushunish va qo'llab-quvvatlash*. Abingdon: Routledge, 2021.
3. Cook, Clayton R., et al. "2-darajali Ijtimoiy-Emotsional va Xulq-atvorga oid Intervensiyaning Talabalar Natijalariga Ta'siri." *Emotsional va Xulq-atvor Buzilishlari Jurnal*, vol. 30, no. 1, 2022, pp. 3-16.
4. O'Connor, Erin P., et al. "Madaniyatga mos ijobiy xulq-atvor aralashuvlari va qo'llab-quvvatlashlari: Tizimli sharh." *Maktab Psixologiyasi Sharhi*, jild. 50, son. 1, 2021, bet. 100-117.
5. Bradshaw, Catherine P., et al. "Universal Ijtimoiy-Emotsional O'rganish Dasturining Talabalar Xulq-atvori va Akademik Natijalariga Ta'siri." *Maktab Psixologiyasi Jurnal*, vol. 88, 2021, pp. 1-15.
6. Souers, Kristin, and Pete Hall. *Bardoshli o'quvchilarni tarbiyalash: Travmaga sezgir sinf yaratish strategiyalari*. Alexandria, VA: ASCD, 2021.
7. Roffey, Sue. "O'qituvchi farovonligi va qiyin xulq-atvor: Munosabatga asoslangan yondashuvlarning ahamiyati." *Ta'limiy va Bola Psixologiyasi*, vol. 38, no. 2, 2021, pp. 7-19.
8. Sprick, Randy, et al. *CHAMPS: Sinfni Boshqarishga Faol va Ijobiy Yondashuv*. New York: Pearson, 2020.

9. Webster-Stratton, Carolyn, et al. "Incredible Years dasturlarining xulq-atvor muammolari bo'lgan bolalar uchun uzoq muddatli natijalari: Tizimli sharh." Klinik Bola va O'smir Psixologiyasi Jurnal, vol. 50, no. 1, 2021, pp. 1-18.